

FONOLOGICKÝ VÝVOJ ČEŠTINY

FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRAČEŠTINY

Následkem kontrakce, zániku a vokalizace jerů a denazalizace došlo k podpoření korelace měkkosti u souhlásek, ale také samohlásek. Aby se odlišilo nové *ä* od staršího *jať* majícího původně širokou artikulaci blízkou denazalizací vzniklému nízkému fonému *ä*, došlo k proměně *jať* na diftong s vokalickou složkou *e*-ovou (tj. **'ä* > **'e* > *ⁱe*, **l'äto* > **l'eto* > **lěto* X **pęt* > *p'ät'*).

Vokalický systém:

	monoftongy		diftongy	
	přední	zadní	přední vokalický komponent	zadní vokalický komponent
vysoké	<i>i</i>	<i>u</i>		
středové	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ⁱe</i> (<i>ě</i>)	
nízké	<i>ä</i>	<i>a</i>		

Systém dlouhých a krátkých vokálů byl společný (tzn. stejný systém je možno předpokládat pro dlouhé samohlásky):

	monoftongy		diftong	
	přední	zadní	přední	zadní
vysoké	<i>í</i>	<i>ú</i>		
středové	<i>é</i>	<i>ó</i>	<i>ⁱé</i> (<i>ě</i>)	
nízké	<i>ā</i>	<i>á</i>		

Vokalický systém se všemi měkkostními variantami:

	monoftongy		diftong	
	přední	zadní	přední	zadní
vysoké	<i>'i</i> <i>y</i>	<i>'u</i> <i>u</i>		
středové	<i>'e</i> <i>e</i>	<i>'o</i> <i>o</i>	<i>ⁱe</i> (<i>ě</i>)	
nízké	<i>'ä</i> <i>ä</i>	<i>'a</i> <i>a</i>		

Konsonantický systém se také vyznačoval rozvinutou korelací měkkosti. Disponoval celou řadou palatalizovaných (a palatálních) konsonantů, které tvořily s tvrdými konsonanty privativní opozici měkkosti.

Konsonantický systém:

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace							
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p' p</i>	<i>t' t</i>			<i>k</i>
		znělé	<i>b' b</i>	<i>d' d</i>			<i>g</i>
	nazální		<i>m' m</i>	<i>n' n</i>		<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>		
		znělé		<i>dz'</i>			
konstriktivy		neznělé		<i>s' s</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w' w</i>	<i>z' z</i>	<i>ž</i>		
	laterální			<i>l' l</i>			
	vibranty			<i>r' r</i>			
	aproximanty					<i>j</i>	

Jak už bylo řečeno výše, fonologický systém se vyznačoval vysokou mírou korelace měkkosti.

palatalizované k.		nepalatalizované k.
<i>d'ěň</i>	X	<i>den</i> (gen. pl. substantiva <i>dno</i>)
<i>kost'ú</i>	X	<i>čestú</i>
<i>p'ú</i> (,piju')		<i>pút'</i> (,pout')

V dalším vývoji češtiny pak můžeme sledovat zřejmou tendenci tento rozsáhlý systém korelace měkkosti u vokálů a konsonantů redukovat.

Z uvedeného konsonantického systému je zřejmé, že čeština nedisponovala fonémem *f*.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ

ZMĚNA $DZ' > Z$

Semiokluzíva dz v průběhu 11. stol. splynula s konstriktivou z :

$$\begin{array}{ll} (*g >) dz' > z' & *bodz'i > boz'i \\ (*dj >) dz' > z' & *medz'a > mez'a \end{array}$$

ROZVINUTÍ KORELACE MĚKKOSTI

Jak již bylo řečeno, následkem kontrakce a zániku a vokalizace jerů se v pč. posílila korelace měkkosti konsonantického systému. Většina konsonantů tvořila dvojici lišící se privativní opozicí měkkosti (palatalizovanosti): $p - p'$, $b - b'$, $m - m'$, $w - w'$, $t - t'$, $d - d'$, $n - n'$, $l - l'$, $r - r'$, $s - s'$, $z - z'$. Nepárové zůstaly: a) tvrdé konsonanty k , g , ch , b) měkké $č$, $ž$, $š$, c' , z' , $ň$, j . V tomto období se posílil dvojitý stupeň měkkosti t' , d' , n' . Již na začátku pč. období se vedle sebe vyskytovalo měkké $ň$ palatalizované jotací a změkčené n' palatalizované e , měkkým jerem a kontrakcí. Tento rozdíl se ještě posílil u t' a d' , a tak vznikly palatály t' , d' , $ň$ a palatalizovanými alveory t , d , n : a) palatální t' , d' , $ň$ byly palatalizovány jotací, i , $ě$, b) změkčené t' , d' , n' byly palatalizovány e a měkkým jerem.

PRAČESKÁ DEPALATALIZACE

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontaktní) změna, která nevedla k úplnému zániku palatalizovanosti daných konsonantů, nýbrž ke ztrátě měkkosti jistých palatalizovaných konsonantů v určité pozici ve fonologickém řetězci.

Směr depalatalizace je regresivní a přesahuje hranice slabiky. Tzn. že souhláska (obvykle tvrdá) způsobí ztvrdnutí předchozí souhlásky.

Představuje dva typy:

A) $C'eC > CeC$, $C'äC > CäC$

Proběhla před tvrdou dentálou, včetně sykavek a r , l :

**d'es'ä:tý > desátý* (X **d'es'ä:t' > d'esět' > deset*)

p'ät'er ý > paterý* (p'ät' > pět*)

Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. depalatalizaci nevyvolává *k*:
**mäkký > měkký*, **päkný > pěkný*.

Tato změna byla završena do konce 12. stol., mohla však proběhnout již před zánikem jerů
 (*C'eC > CeC* je starší).

B) C'C > CC (měkkost je stopou po zaniknuvším měkkém jeru)

Podobně jako depalatalizace typu A) není ani tato depalatalizace způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, na rozdíl od této změny jí však působí měkké souhlásky (např. *c', č, š*).

<i>t'n > tn</i>	<i>*pam'ät'ný > památný</i>
<i>r'c' > rc</i>	<i>*r'c'i > rci</i>
<i>n's > nš</i>	<i>*men'sí > menší</i>
<i>t'r > tr</i>	<i>*t'ru > tru</i> (nč. <i>třru</i>)

Tato změna proběhla do konce 12. století a podobně jako depalatalizace typu A) podpořila morfofonologické alternace:

řku ~ rčeš, rci
stařec ~ starce, starček

PŘEHLÁSKA 'Ä > Ě

V systému nízkých samohlásek došlo k přeskupení jednotlivých variant. Nejprve se ztotožnily měkkostní varianty otevřeného *'ä – ä*, *'a – a* (tento proces byl završen během 12. stol.):

<i>'ä + 'a</i>	<i>></i>	<i>'ä</i>
<i>ä + a</i>	<i>></i>	<i>a</i>

Splynutí měkkých variant nastalo vždy na konci slova, uprostřed slova tuto změnu podmínila měkkost / tvrdost následující souhlásky (před tvrdými vzniklo *a*):

<i>Jan</i>	<i>Jan'e > Jäne</i>
<i>ležal</i>	<i>ležali > ležali</i>
<i>uslyšán</i>	<i>uslyšáni > uslyšáni</i>
	<i>duša > dušä</i>
<i>pät'</i>	<i>pätý > pátý</i>
<i>svätiti</i>	<i>svätý > svatý</i>
	<i>jäzyk > jazyk</i>
	<i>sägnüti > sáhnüti</i>

Výjimku představuje *ä*, které zůstává zachováno i v pozici před *k*, tj. tvrdou souhláskou: *mäkký, päkný*.

Bezprostředně po této změně nastala vlastní přehláska *'ä > ě*: ta zasáhla *'ä* jak původní, tak právě *'ä* vzniklé z *'a* (s výjimkou moravských nářečí, viz níže).

Z původního <i>'a</i>	Z původního <i>'ä</i>
<i>Jäne > Jěne</i>	<i>pät' > pět</i>
<i>ležali > ležěli</i>	<i>svätiti > světiti</i>
<i>uslyšáni > uslyšěni</i>	<i>sä > sě</i>
<i>dušä > dušě</i>	<i>rämä > rámě</i>

Přehláska je důsledně provedena na území Čech. Na území Moravy směrem na východ přibývá případů s neprovedenou přehláskou:

1. Nejdříve v těch pozicích, kde se *'a* nacházelo na konci slova (na rozdíl od *'ä*, které přehlásce podlehl) – tu by však mohly hrát roli také morfologické faktory (unifikace koncovek typu *naša kaša* ve prospěch koncovek tvrdých vzorů, tj. jako *ta žena*).
2. Směrem dále na východ těchto případů přibývá také uprostřed slova. Vývoj *'a* je v okrajových moravských a moravskoslezských dialektech dosti komplikovaný a nepřehledný (*držáni, jasle, ležali X pr'átel > pr'ätel > přietel > přítel; sm'áti > sm'äti > smieti > smít' /sa/ ,smát se'*).

VÝVOJ L

Ve 13. století došlo ke změně skupiny: *l'ě > le, *l'ě̄ > lé (*l'ěs > les, *l'ěto > léto). V důsledku této změny vzniklo středové l (vedle měkkého l' a tvrdého l̥).

ZMĚNA G > γ > H

Na přelomu 12. a 13. století se g změnilo v γ (znělé ch). V průběhu 13. stol. vzniklo h. Tato změna beze zbytku zasáhla staročeský fonologický systém, takže g přestalo být českým fonémem. Pozice [g] se znova posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem [k].

**bóga > boya > boha*

**glava > γlava > hlava*

**tegdy > teγdy > tehdy*

ASIBILACE A VZNIK Ř

U silně palatalizovaných konsonantů t', d' docházelo při jejich artikulaci ke vzniku sykavkového šumu, tzv. asibilaci.

ticho > čicho

děťe > džěčě

Asibilované formy zůstaly zachovány v části moravských a slezských dialektů češtiny.

V průběhu 13. století vznikl v češtině samostatný foném ř. Vytvořil se ve dvou typech fonologické konstelace:

1) Z palatalizovaného r' tzv. asibilací: *rka > řka, *rěka > řěka.

2) Ze skupiny rs asimilací způsobu artikulace: *trstina > třtina, *Kurfürst* – *kurfířt*.

HISTORICKÁ DEPALATALIZACE

Fonologická změna, která vedla k odstranění rozsáhlé konsonantické korelace měkkosti u konsonantů: po provedení této změny ztvrdla převážná většina měkkých (či změkčených) konsonantů.

Stč. před touto změnou zřejmě disponovala dvojím typem palatalizovanosti:

a) „slabší“ palatalizovanost způsobenou měkkícím 'e nebo lichým jerem (C'V, event. C°V);

b) „silnější“ palatalizovanost způsobenou jotací, tj. *i*, *ě* nebo neslabičným *j* (C'V, event. CⁱV).

Opozici palatalizovanosti u konsonantů si lze znázornit následovně:

$$\begin{aligned}
 & p - p' / p'' \\
 & b - b' / b'' \\
 & w - w' / w'' \\
 & m - m' / m'' \\
 & \dots
 \end{aligned}$$

Depalatalizace proběhla ve dvou fázích, přičemž její výsledky se mírně odlišují. Hlavním faktorem rozhodujícím o provedení první, nebo druhé fáze depalatalizace byl stupeň palatalizovanosti měkkých konsonantů:

A) V první fázi (ve 13. stol.) C'V > CV, event. C^eV > CV.

$$\begin{array}{ccccccc}
 p - p' & > & p & \quad s - s' & > & s & \quad t - t' & > & t \\
 b - b' & & b & \quad z - z' & & z & \quad d - d' & & d \\
 m - m' & & m & \quad \check{s} - \check{s}' & & \check{s} & \quad n - n^1 & & n \\
 v - v' & & v & \quad \check{z} - \check{z}' & & \check{z} & & & \\
 & & & \quad \check{c} - \check{c}' & & \check{c} & & & \\
 & & & \quad c - c' & & c & & &
 \end{array}$$

Příklady:

$$\begin{aligned}
 m'et'e & > & mete \\
 s'edí & > & sedí \\
 z'emě & > & země \\
 p'eče & > & peče \\
 b'éře & > & běře
 \end{aligned}$$

Po dokončení první fáze historické depalatalizace si lze opozici palatalizovanosti představit následovně:

¹ V slezskočeských dialektech neproběhla depalatalizace *t'*, *d'*, *n'* > *t*, *d*, *n*: *ňbud'ete* (/ *ňbudžece* / *ňbudžeče*).

$p - p''$
 $b - b''$
 $w - w''$
 $m - m''$
 ...

B) Ve druhé fázi depalatalizace došlo také ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek s vyšším stupněm palatalizovanosti: $C''V > CV$, event. $C^iV > CV$.

$p - p'' > p$
 $b - b'' \quad b$
 $m - m'' \quad m$
 $w - w'' \quad w$ $s - s'' > s$
 $(f - f'') \quad f$ $z - z'' \quad z$
 $\check{s} - \check{s}'' \quad \check{s}$
 $\check{z} - \check{z}'' \quad \check{z}$
 $\check{c} - \check{c}'' \quad \check{c}$
 $c - c' \quad c$

 $l - l \quad > l$

Nejprve depalatalizace zasáhla konsonanty t'' , d'' , n'' , u nichž však nezpůsobila jejich depalatalizaci, nýbrž proměnu ve skutečné palatály, tj. $t'' > t\check{}$, $d'' > d\check{}$, $n'' > \check{n}$.

Posléze proběhla depalatalizace sykavek: $s'' > s$, $z'' > z$, $c'' > c$, $\check{s}'' > \check{s}$, $\check{z}'' > \check{z}$, $\check{c}'' > \check{c}$:

$s''\check{e}mo \quad > \quad semo (sem)$
 $z''\check{e}t \quad > \quad zeť$
 $c''\check{e}sta \quad > \quad cesta$
 $du\check{s}''\check{e} \quad > \quad duše$
 $\check{z}''\check{e}leti \quad > \quad želeti$
 $pláč''\check{e} \quad > \quad pláče$

Depalatalizace sykavek měla za následek ztvrdnutí *i* po sykavkách: *c''iz''i* > *cyzý*.

Dále zasáhla depalatalizace labiály *p''*, *b''*, *m''*, *v''* a také *f''*, třebaže představovalo periferní foném. Výsledky depalatalizace se liší podle fonologického okolí. V případě, že labiály předcházely *ě*, vytvořil se na místě mezi labiálou a *e* samostatný foném neslabičné *j*:²

p''ět > *pjet*
b''ěda > *bjeda*
m''ěsto > *mjesto*
v''ěrný > *vjerný*
of''ěra > *ofjera*

V ostatních případech vznikla z labiály tvrdá souhláska:

p''ivo > *pivo*
b''ič > *bič*
v''ítati > *vítati*
m''íti > *míti*

Depalatalizace nebyla provedena v okrajových dialektch češtiny: symptomy pozdního završení této změny lze spatřovat v jihozápadočeských dialektch, kde se vyskytuje asynchronní výslovnost měkkých labiál (*b'ič* > *bjič*), v severní (valašské) podskupině východomoravských dialektů, kde zůstaly uchovány měkké labiály *p''*, *b''*, *m''*, *v''*. Ve velké části slezskomoravských dialektů přetrvala palatalizovanost konsonantů ve značném rozsahu (včetně palatalizovanosti způsobené vokálem *e* a měkkým jerem ve skupinách *tě*, *d'e*, *ňe*).

Zajímavé svědectví o této depalatalizaci podávají jihozápadočeské dialekty, v nichž se po depalatalizaci *č'ě*, *ž'ě*, *š'ě*, *j'ě*, *ř'ě* > *če*, *že* *še*, *je*, *ře* pro zvýšení rozdílu mezi původním slabikami *č''ě* – *če*, *ž''ě* – *že*, *š''ě* – *še*, *j''ě* – *je*, *ř''ě* – *ře* změnilo *e* > *a*:

kač'er > *kačar*
srš'en > *sršán*
jehla > *jahla*

Nakonec (na přelomu 14. a 15. stol.) podlehla procesu depalatalizace také dvojice *l-l*. Tato změna neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a

² V severovýchodočeských dialektch došlo k zániku jotace také u labiál: *p'ět* > *pet*, *b'ězeti* > *bežet*.

v dialektech slezskomoravských, v nejstarších nářečních výzkumech byly pozůstatky tvrdého *t* zachyceny také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech. V části dialektů má podobu neslabičného *u*.

Depalatalizace proběhla také na konci slova: s výjimkou *t', d', ň* palatalizovaného jotací se prosadila u ostatních palatalizovaných konsonantů: *zed' > zed, paměť' > pamět, den' > den, krev' > krev, hus' > hus*. Podoby typu *zet', zpověď'* se vytvořily v následujícím období vyrovnáním slovního základu podle jiných pádových forem: *zet'-ě, zpověď'-i*. V části českých nářečí v užším smyslu a západomoravských nářečí se zachovaly depalatalizované formy typu *zed, pamět*.

PŘEHLÁSKY 'U > I, 'O > Ě

Tyto změny proběhly ve 2. třetině 14. století.

Přehláska 'u > i se uplatnila po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici, zřejmě se realizovala ve dvou fázích *'u > ü > i*, o čemž svědčí záznamy *lyudie (ľudie)*.

<i>břuch(o)</i>	>	<i>břich(o)</i>
<i>čuch</i>	>	<i>čich</i>
<i>kožuch</i>	>	<i>kožich</i>
<i>plúcě</i>	>	<i>plícě</i>
<i>našu kašu</i>	>	<i>naši kaši</i>
<i>kupuju</i>	>	<i>kupuji</i>
<i>mažú</i>	>	<i>maží</i>
<i>prac'uješ</i>	>	<i>praciješ</i>

Některé výsledky byly odstraněny následujícím morfologickým vývojem, např. u sloves 3. třídy s kořenovou souhláskou zakončenou na měkký konsonant již v 15. stol. bylo *i* nahrazeno *u* (*praciješ* → *pracuješ*). Podobně byla nahrazena koncovka 1. os. sg. *-i* a 3. os. pl. *-í*: *kupuju* → *kupuji*, *mažú* → *maží*.

Její výsledky vedly k nářeční diferenciaci češtiny, neboť na směrem na východ její intenzita slábně (ve českomoravských dialektech není provedena v některých koncovkách: *našu kašu*,

přes ulicu, ve středomoravských, východomoravských a slezskomoravských absentují její výsledky také uprostřed slova *břuch/břoch*, *čuch/čoch*).

Přehláska 'o > ě má mnohem menší rozsah než přehláska 'u > i, což souvisí s tím, že ve stč. není mnoho případů, v nichž by se *o* nacházelo po měkké souhlásce (v tomto fonologickém kontextu totiž podleho přehlásce 'o > e již v psl. období). Všechny případy se realizují na hranici mezi morfy.

<i>oráčovi</i>	>	<i>oráčěvi</i>	<i>Judášovi</i>	>	<i>Judášěvi</i>
<i>oráčóm</i>	>	<i>oráčiem</i>	<i>královic</i>	>	<i>králevic</i>
<i>koňóm</i>	>	<i>koniem</i>	<i>bičovati</i>	>	<i>bičěvati</i>
<i>mořóm</i>	>	<i>mořiem</i>	<i>noc'ovati</i>	>	<i>nocěvati</i>

Výsledky přehlásky 'o > ě byly zřejmě teritoriálně omezené. Navíc byly v drtivé většině případů nahrazeny původními formami na základě unifikačního procesu sjednocujícího podobu afixů: *oráčěvi* > *oráčovi*, *oráčiem* > *oráčóm* (> *oráčům*), *Judášěvi* > *Jidášovi*, *bičěvati* > *bičovati*. Jen v některých případech zůstaly výsledky přehlásky zachovány: *koniem* (*koním*), *mořiem* (*mořím*).

VÝVOJ Ě

V důsledku historické depalatalizace došlo k zániku ě (jať) – distribuce tohoto fonému byla spjata s palatalizovanými konsonanty, a tak jakmile tyto konsonanty zanikly, ztratilo ě svůj fonologický kontext: k jeho zániku došlo ve 2. pol. 14. stol.

Jak již bylo dříve řečeno, jať mělo diftongický charakter: bylo tvořeno velmi slabou počáteční diftongickou *i*-ovou složkou a dominantní vokalickou složkou *e*-ovou.

Vývoj ě se lišil podle samohláskové délky:

1. Krátké ě:

Krátké ě se ztotožnilo s *e*. Tento proces se realizoval dvěma způsoby:

- **po labiálách** tak, že se z *i*-ové složky stala samostatný foném *j* (tzv. vydělení jotace³):
věrnost' > vjernost', běhati > bjehati, město > mjesto;
- **po ostatních konsonantech** *i*-ová složka zanikla (tzv. zánik jotace): *cěsta > cesta, řěka > řeka, sě > se*.

V některých českých dialektech (zejména severovýchodočeských) došlo k zániku jotace po labiálách: *město > mesto, pět > pet*. Projevy této změny lze sledovat také v některých stč. památkách: *človek, meděný, vecě*.

2. Dlouhé ě:

U dlouhého *ě* se vydělila a posílila *i*-ová složka, čímž se posílil jeho diftongický charakter (hovoří se o tzv. rozvinutí jotace): *běda > bjeda, měra > mjera, věra > vjera*.

Poznámka o fonologické platnosti, grafice a transkripci *ě*:

artikulační hledisko	systemové hledisko	staročeská grafika
krátké <i>ě'</i> = [<i>i'e</i>]	<i>ě</i> = / <i>i'e</i> /	kombinace <i>i</i> -ových liter s písmenem <i>e</i> :
dlouhé <i>ě̃</i> = [<i>i'ě̃</i>]	<i>ě̃</i> = / <i>i'ě̃</i> /	<i>ě / ě̃</i> = < <i>ie</i> >, < <i>ye</i> >, < <i>ie</i> >
		<i>ě̃</i> někdy jako < <i>iẽ</i> >, < <i>iee</i> >, < <i>yee</i> >, < <i>ye</i> >
		později < <i>ije</i> >

Při transkripci stč. textů přepisujeme krátké *ě* jako <*ě*> a dlouhé jako <*ie*>: *Powiez* → *Pověz*, *Lybuffye* → *Libušě*, *zreffenie* → *zhřešení*, *muziee* → *mužie*, *neymiyel* → *nej*, *bratrfije* → *bratřie*.

V této učebnici používáme pro záznam dlouhého *ě* ve vlastním výkladu symbolu <*ě̃*>.

Nvč. písmeno *ě* nelze ztotožňovat se stč. fonémem *ě*. V nové češtině jde o grafém, který má trojí zvukovou hodnotu:

[*je*]: *oběd* [*objed*]

[*ʔ*]: *tělo* [*t'elo*]

[*ňe*]: *měsíc* [*mňesíc*]

³ Tyto případy bychom mohli chápat jako zachování asynchronní výslovnosti palatalizovanosti předchozího konsonantu (viz výše).

VÝVOJ OPOZICE Y–I

Po depalatalizaci palatalizovaných ostrý sykavek došlo ke změně $y > i$: $c'iz'i > cyzý$, $voz'ík > vozýk$, kdežto po depalatalizaci měkkých labiál se zpočátku zachovával původní distribuce $y-i$ (*pivo – pyšný*). Tímto způsobem se z pozičních alofonů $y-i$ vytvořily dva samostatné fonémy, a to zejména zásluhou i , které se mohlo nacházet jak po měkkých, tak také tvrdých konsonantech.

Nicméně po završení historické depalatalizace (na začátku 15. století), v jejímž rámci zanikla většina palatalizovaných souhlásek, tvrdé y podléhá zásadním zěnám. V těch útvarech češtiny, ve kterých se důsledně prosadila historická depalatalizace, došlo k zániku tvrdého y (během 15. stol.):

1. y se ztotožnilo s měkkým i – ve spisovné češtině nebo jižní části východomoravských dialektů, v případě měkkého i také ve většině českých dialektů v užším smyslu;
2. y se ve středomoravských dialektech změnilo v $ę$: $ryby > rębę$;
3. y se na větší části českého jazyka diftongizovalo v ej , ve středomoravských dialektech pak v $é$: $dobrý > dobrej > dobré$ (viz níže).

VÝVOJ l , r SONANS

U původních (tj. zděděných z psl.) slabikotvorných likvid se až do konce 14. století vyskytoval neurčitý, tzv. průvodní vokál.

Některé průvodní vokály se proměnily v plné vokály, které se ustálily v pozici za slabikotvornou likvidou:

- tvrdé slabikotvorného l se změnilo v lu : $člŋ > člun$, $dlhý > dlúhý$, $žltý > žlutý$ (během 12. stol.);
- skupina $čr$, $žr > čer$, $žer$: $črŋ > čert$, $črvený > červený$, $žrd' > žerd'$, $žrŋov > žernov$ (do konce 14. stol.).

Pč. slabikotvorné likvidy byly tvrdé nebo měkké, krátké nebo dlouhé. Korelace kvantity zanikla u likvid velmi brzy, a to již ve 12. stol. (po změně $l > lu$), a tak zůstala zachována pouze korelace kvantity: $vŋk - vŋčä$, $vŋgu - vŋci$. Korelace kvantity zanikla na přelomu 14. a 15. stol.

Průvodní vokály nebo plné ústní vokály se u slabikotvorných likvid vyskytují v okrajových dialektech, jak ukazují jihozápadočeské *stirnad*, severovýchodočeské *Kerkonoše* a lašské *šyrp*.

VÝVOJ NESLABIČNÝCH SONANT (TZV. POBOČNÝCH SLABIK)

V důsledku zániku a vokalizace jerů se některé původně neslabičné sonanty *r l m n j* ocitly v souhláskové skupině, resp. ve fonologickém kontextu podobném slabice (tradičně se tyto souhláskové skupiny interpretují jako tzv. pobočné slabiky). Tyto sonanty se v češtině vyvíjely rozličným způsobem, v jednotlivých typech pozic a také v rozličných časových etapách (jejich vývoj se v zásadě realizoval v rozmezí 14. a 16. stol., s těžištěm ve 14. století). Zjednodušeně lze říci, že vývoj pobočných slabik se mohl odvíjet podle následujících scénářů:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici):⁴ *jmění, jsem, lháti, rty, mdlý*.
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko > japko, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes*.
3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko > bidélko, básn > báseň, sestr > sester, nesl > nesěl* (nářeční), *sedm > sedum*.
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka > selka, tkadlcě > tkalce*
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr > bratr̥, krve > kr̥ve, nesl > nesl̥, sedm > sedm̥*.

SAMOHLÁSKOVÁ KVANTITA

Patří k nejméně prozkoumaným oblastem ve vývoji češtiny. Zdroje původní pračeské kvantity:

1. Pokračování původní praslovanské kvantity: v určitých pozicích nenastalo pozdně praslovanské krácení. Kvantita zůstala zachována:
 - a) ve slovech dvojslabičných před přízvukem: *král, býk, tráva, víno, chvála, tlouci, žiti*;
 - b) ve slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou slabikou: *národ* (< **na'rodъ*), *zákon* (< **za'konъ*), **východ* (< **vy'chodъ*);
 - c) ve slovech dvojslabičných s intonací akutovou: *dým* (< **dymъ*), *sýr, ráj, vrána, bříza, sláma, jáma, múcha, býti, dáti, píti*, směrem na východ však přibývá zkrácených případů: moravské *dym, březa, jama, mucha*.

⁴ Pro zjednodušení budeme neslabičnou sonantu označovat tučným řezem písma.

2. Kvantita se vyvinula ve slabikách pod intonací novoakutovou (takové změny intonace se nazývají metatonie – tyto změny zpravidla souvisí se změnami ve slabičném skladu slova).

Intonace novoakutová se vyvinula v těchto případech (citujeme jen některé případy):

a) genitiv plurálu: stč. *synove – synov, noha – nóh, hora – hór, slovo – slóv* (v jiných případech se ovšem vyvinula intonace novocirkumflexová, z níž vzešla krátkost slabiky: *vrána – vran, léto – let, játra – jater, dielo – děl*);

b) nominativ singuláru maskulin a feminin zakončený na *-ь* a *-ь* (zde nelze v češtině dost dobře odlišit novoakut od náhradního dloužení): *bóh – boha, dvór – dvora, sól – soli*;

c) po zániku přízvučných jerů ve víceslabičných slovech zejména se sufixy **-akъ, -ačъ, -ikъ, -a'ъ, -avъ, -unъ*: *novák, koláč, hospodář, učedník, klobúk*; dále pak před sufixy *-ькъ, -ька, -ько*: *hrad – hrádek, pět – pátek, hlava – hlávka, hora – hórka* (naopak v jiných případech vznikl nový cirkumflex: *dům – domek, rána – ranka, kráva – kravka*);

d) v participiu *l-ovém*, kde přešel přízvuk z koncového jeru na předcházející slabiku: stč. *móhl, róstl* zůstalo uchováno především v moravských dialektch: *védl, nésl* slezkočeské *nis* (*n'ésł > n'és > nís > nis*).

3. Kvantita vznikla kontrakcí (tato kvantita je nejpevnější): viz výše.

4. Se zánikem jerů je spjato tzv. náhradní dloužení (v češtině je jen velmi těžko odlišitelné od kvantity vznikly z novoakutové intonace – viz výše): *dóm – domu, dól – dolu, vóz – vozu*.

5. V určitých specifických pozicích vzniká tzv. sekundární dloužení: ve stč. textech se např. objevují doklady takového dloužení po předložkách či předponách: *v oči > vóci, v obec > vóbec, k ápoštolóm* nebo před *j*: *nájde, tájný*.

Pračeské kvantitativní poměry se pak během historického vývoje poměrně hojně a pronikavě proměnily, a to na základě a) morfofonologického zobecnění jednotlivých pravidel (dloužení – krácení u deminutiv *most – můstek X dům – domek*), b) analogického vyrovnávání v rámci paradigmatu (morfologického či slovotvorného – sg. nom. *ryba*, gen. *ryby*, dat. *rybě*... X sg. instr. *rybú*, pl. gen. *ryb*, dat. *rybám*... > *ryba, ryby, rybě, rybou*...) a vlivem různých fonologických či fonetických změn (zánik kvantity v slezkočeských dialektch, fonologizace krácení *í* a *ú* v středomoravských dialektch, dloužení *o* před *j* a *ň* v dialektch východomoravských apod.). Na některé kvantitativní vztahy lze uplatnit templatickou interpretaci, např. iterativa (odvozovaná sufixy *-ě-, -a-, -ova-*) mají „vážit“ tři móry (týká se jen součtu váhy kořenného a tematického vokálu): *píjet, -hlížet, skákat, -žítat X -chvalovat, -měšovat*).

VÝVOJ F

Psl. a pč. nedisponovaly samostatným fonémem /f/, pouze znaly hlásku [f], která se objevovala na místě skupiny *pv*: *úpvati* > *úpfati* > *úfati*. Absence fonému *f* v nejstarších fázích češtiny naznačují nejstarší přejímky z němčiny a latiny:

něm. <i>fasant</i>	–	<i>bažant</i>
něm. <i>biscof</i>	–	<i>biskup</i>
lat. <i>firmare</i>	–	<i>biřmovati</i>

Postupné prosazování asimilace znělosti, jejímž působením se *f* stávalo poziční neznělou variantou *w*, a externí vliv němčiny na češtinu v jazykově smíšených oblastech česko-německých vedly ke vzniku samostatného fonému /f/ ve staré češtině (ve 13. století).

PROTETICKÉ A HIÁTOVÉ HLÁSKY

Jestliže se ve fonologickém řetězci vyskytnou vedle sebe dvě samohlásky, vzniká kontext, v němž

1. se mohou objevit na švu mezi oběma vokály hiatické hlásky (v nč. <Maria > X [Marija]),
2. ze dvou slabik vzniká slabika jedna: tento proces se nazývá synizeze a je pro něj příznačné to, že se jedna ze samohlásek změní na souhlásku, event. diftongický komponent (v nč. <Maria > X [Marja]).

Jako hiatické hlásky lze také interpretovat hlásky protetické, které se tvoří tehdy, jestliže se slovo začínající samohláskou následuje ve fonologickém řetězci za slovem končícím samohláskou.

Z psl. zdělila čeština protetické hlásky *v-* (**ūdra* > *vydra*) a *j-* (psl. **jestb* X lat. *est*).

K nejstarším českým protetickým hláskám patří *j*, jehož rozšíření nepokrývá celé české jazykové území, srov. např.:

<i>jídlo</i>	X	<i>idlo</i> ⁵
<i>jím</i>	X	<i>im</i>
<i>jiskra</i>	X	<i>iskra</i>
<i>jíti</i>	X	<i>íti</i>

⁵ Tato podoba je mladšího data, vznikla až ve 14. stol.

Vedle toho se v češtině vyskytuje velmi starobylé protetické *h-*, které má od počátku patrně územní omezení (dialektologickým výzkumem bylo zachyceno v jihozápadočeských dialekttech a části dialektů středomoravských). Ojediněle proniká protetické *h-* také do staročeských památek. Tato protetická hláska se objevuje před všemi samohláskami, a dokonce také před sonantami *r, l, n*:

<i>ale</i>	>	<i>hale</i>
<i>almara</i>	>	<i>halmara</i>
<i>i</i>	>	<i>hi</i>
<i>rohy</i>	>	<i>hrohy</i>
<i>řeže</i>	>	<i>hřeže</i>
<i>ukáže</i>	>	<i>hukáže</i>

Od 14. století se v staročeských památkách ojediněle objevuje protetické *v-*. Jeho výskyt je vždy vázán na pozici před iniciálním *o-*. V průběhu 15. stol. jeho rozšíření pozvolna vzrůstá, přičemž kulminuje v 16. stol. Standardní čeština 17. a 18. stol. protetické *v-* nakonec přijímá jako variantu stylově podmíněnou: vyskytuje se zpravidla v textech nižšího stylu. Moderní spisovná čeština protetické *v-* striktně odmítá.

Protetické *v-* se rozšířilo na drtivě většině českého jazykového území: téměř úplně v českých nářečích v užším smyslu (s výjimkou doudlebských dialektů) a v části středomoravských dialektů (pochopitelně se jeho šíření obtížně prosazuje tam, kde je již etablováno protetické *h-*).

<i>obilí</i>	>	<i>vobilí</i>
<i>osel</i>	>	<i>vosel</i>
<i>orat</i>	>	<i>vorat</i>
<i>okno</i>	>	<i>vokno</i>

ASIMILACE A NEUTRALIZACE ZNĚLOSTI

Po zániku jerů se nově vytvořila celá řada souhláskových skupin, jejichž členy se lišily znělostí. V průběhu vývoje češtiny se postupně ustálilo dominantní pravidlo znělostní asimilace, jemuž podléhají jen souhlásky tvořící znělostní páry. Znělostní asimilace je převážně regresivní, tj. znělost/neznělost iniciální souhlásky se mění podle neznělosti/znělosti

souhlásky následující. Toto pravidlo se definitivně ustálilo až v průběhu 14. století, jak svědčí změna psaní některých slov:

<i>dchoř</i>	>	<i>tchoř</i>
<i>čbán</i>	>	<i>džbán</i>
<i>kde</i>	>	<i>gde</i>
<i>sde</i>	>	<i>zde</i>

V případě, že se znělá párová souhláska nachází na konci slova před pauzou, mění se na neznělou. Tuto změnu nazýváme neutralizace znělosti. Neutralizace znělosti se ustálila až na konci 14. stol. (soudě podle grafiky stč. památek):

<i>dub</i>	>	<i>dub</i>
<i>knih</i>	>	<i>knich</i>
<i>pstruh</i>	>	<i>pstruch</i>
<i>vrah</i>	>	<i>vrach</i>

U některých slov nebyl už původ souhláskových skupin interpretovatelný, a proto se v grafice ustálila jejich podoba asimilovaná: *džbán*, *zde*, *vždy* atd. Naopak u slov, jejichž vnitřní struktura je interpretovatelná, se psaní ustálilo podle etymologie:

<i>kde</i> [gde]	–	<i>kam</i> , <i>kudy</i>
<i>ovšem</i> [ofšem]	–	<i>veškerý</i>
<i>knih</i> [knich]	–	<i>knih</i> a
<i>vrah</i> [vrach]	–	<i>vrah</i> a

Některé fonémy vyvolávají neočekávaný způsob asimilace znělosti:

- /v/ podléhá asimilaci, ale samo ji nezpůsobuje: *svůj*, *tvůj* X *ovšem* [ofšem], *včera* [fčera]; v moravskoslezských a jihočeských dialektech však /v/ podléhá progresivní asimilaci: [sfuj], [tvuj]; v tomto případě jde o důsledné uplatnění vlastnosti /v/ podléhat asimilaci znělosti;
- /h/ je při asimilaci vždy pravidelné, ale ve skupině *sh* podléhá buď regresivní asimilaci [zh] (na Moravě), anebo asimilaci progresivní [sch] (v Čechách): [zhoda] X [schoda], [na zhledanou] X [na schledanou],

- /ř/ se vždy přizpůsobuje sousedící souhlásce (ať předcházející, tak následující): *tři* [tř̩i], *dři* [dř̩i], *spařka* [spař̩ka], *pařba* [pař̩ba].

PŘÍZVUK

Staročeský přízvuk je podobně jako novočeský pevně spjat s první slabikou ve větě (zřejmě od 12. stol., event. od stol. 13.). Tato pozice přízvuku se však vyvinula sekundárně, neboť pro psl. předpokládáme přízvuk volný. Mechanismus této změny není zcela zřejmý, neboť moravskoslezské dialekty se vyznačují podobně jako polština přízvukem na předposlední slabice (tzv. penultimě). A tak není jisté, zdali u slov tvořených třemi a více slabikami nekolísá přízvuk mezi předposlední, nebo první slabikou (jisté svědectví o této původní nevyhraněnosti poskytují kromě moravskoslezských dialektů také jihočeské dialekty s melodickým průběhem zvýrazňujícím předposlední slabiku).